Journal of Iranian Social Studies
Vol. 19, No. 3, Fall 2025, 61-83

Journal Homepage: http://www.jss-isa.ir/
E-ISSN: 2783-3429 **P-ISSN:** 2008-3653

A Multilevel Model of Religion-Centered Social Conflicts in Kurdistan

Seyed Yasin Hosseini[1], Hassan Mohaddesi Ghilevaaeii[2*]

1. Ph.D. in Cultural Sociology, Department of Social Sciences, Farhangian University, Kurdistan, Iran. Email: Hoseini.yasin7@yahoo.com
2*. Assistant Professor of Sociology, Department of Sociology, Faculty of Humanities, Islamic Azad University, Central Tehran Branch, Tehran, Iran. (**Corresponding Author**). Email: mohaddesi2011@gmail.com

Original Article

Abstract

Background and aim: Although a substantial body of sociological scholarship emphasizes the integrative role of religion in fostering social cohesion, growing evidence suggests that, under certain social contexts, religion can also contribute to the emergence, intensification, and perpetuation of social conflicts. Owing to its religious, ethnic, and political diversity, the province of Kurdistan provides a particularly pertinent context for examining this phenomenon. Accordingly, the present study analyzes a multilevel model of religious action in the formation and reproduction of social conflicts in Kurdistan over the past five decades.

Data and method: Adopting a constructionist approach and a qualitative mixed-method design—including historical analysis, oral history, and ethnography—data were collected through 54 in-depth interviews, participant observation in religious gatherings, and document review. Data were analyzed phenomenologically.

Findings: Religion operates at three interconnected social levels in generating conflict. At the micro level, religion functions as "lived practical knowledge," shaping everyday conflicts through differences in ritual interpretation and values, while also serving as a mechanism for dispute resolution. At the meso level, religious networks and communities institutionalize and reproduce conflicts by reinforcing identity boundaries and claiming exclusive interpretive authority. At the macro level, religion serves as a symbolic language for articulating political, ethnic, and ideological conflicts.

Conclusion: Religion is not merely a source of cohesion or discord. Rather, a multilayered mechanism can generate, intensify, perpetuate, or resolve social conflicts. Understanding religious conflicts requires analyzing all three levels simultaneously.

Keywords: Religious action, social conflict, social cohesion, Kurdistan, conflict reproduction.

Received: 27/2/2026 Accepted: 22/6/2026

Citation: Hoseini, S. Y. & Mohaddesi Ghilevaaeii, H. (2026). A Multilevel Model of Religion-Centered Social Conflicts in Kurdistan, *Journal of Iranian Social Studies*, 19(3), 61-83.
https://doi.org/10.22034/jss.2026.2086841.1943

E-ISSN: 2783-3429 / © The Author 2026. Published by Iranian Sociological Association
This is an open access article under the CC BY 4.0 License (https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/).

DOI: https://doi.org/10.22034/jss.2026.2086841.1943

Extended Abstract

Introduction

Although a substantial body of sociological literature emphasizes the cohesive function of religion, theoretical and empirical evidence indicates that religion, in interaction with political, ethnic, and identity-related factors, can also contribute to the emergence, intensification, and reproduction of social conflicts. Kurdistan -owing to its religious, ethnic, and political diversity, as well as its experience of far-reaching transformations over the past five decades -constitutes a pertinent case for examining this issue. In this context, religious action at the micro, meso, and macro levels becomes intertwined with identity formation, social boundary-making, religious rivalries, and macro-level policies, providing the ground for the persistence or aggravation of social conflicts. Adopting a multi-level approach, the present study analyzes the mechanisms underlying the formation and reproduction of social conflicts rooted in religious action in Kurdistan over the past fifty years.

Methods and Data

This research was conducted using a constructionist approach and a combined strategy of historical and ethnographic methods during the spring, summer, and autumn of 2025. Historical data were collected through documents, archival sources, and oral history, while ethnographic data were gathered through participant observation and in-depth interviews. The field of study was Iran's Kurdistan province over the past half-century. For the oral history component, participants were selected through snowball sampling, and for the ethnographic component, through purposive sampling until theoretical saturation. In total, 54 in-depth semi-structured interviews were conducted in Kurdish, each lasting 40 to 90 minutes, and fully transcribed. Researchers supplemented their field data through participant observation by attending meetings and debates among three religious movements—Salafi, Wahhabi, and those affiliated with Muftizadeh. Data analysis used Colaizzi's phenomenological method, involving concept extraction, categorization, and explication of the phenomenon's essential structure. To enhance validity and trustworthiness, the results of each interview analysis were shared with participants, and upon receiving feedback, necessary revisions were made.

Findings

The findings indicate that religion-based social conflicts in Kurdistan are not one-dimensional. Rather, they constitute a multi-level, dynamic, and historical process that has simultaneously taken shape, undergone reproduction, and evolved at the micro, meso, and macro levels. Within this framework, religion is not merely a belief system or a factor of social cohesion. Depending on social and political contexts, it can serve as a source of conflict formation, an agent of its intensification and persistence, and—under certain conditions—a mechanism for conflict resolution

and management.

At the micro level, religion manifests in everyday relationships through differing interpretations of rituals, beliefs, and norms. Disagreements over the performance of rites, the legitimacy of religious practices, and divergent jurisprudential interpretations have created grounds for conflict among family members, neighbors, and local communities. At this level, religion performs three functions: as a source of conflict, when actors contend to establish their own reading of religion; as a perpetuating factor, when religious disagreements become embedded in everyday relations and collective memory and are reproduced in various situations; and as a conflict-resolution mechanism, when religious authority and Islamic rulings provide the basis for conciliation, mediation, and prevention of violence escalation. At the meso level, conflicts extend beyond individual relationships and manifest as competition among groups, sects, and religious networks.

Historical documents and field data reveal that disagreements among currents such as Salafism, Naqshbandiyya, Qadiriyya, Wahhabism, the Muftizadeh circle, the Muslim Brotherhood, and other religious groups have largely revolved around the correct interpretation of religion, the legitimacy of rituals, modes of worship, religious authority, and the definition of "authentic Islam." At this level, religion plays three roles: as a source of intergroup conflict, as an intensifying factor through the sacralization of disputes, and as a mechanism for sustaining conflicts through the reproduction of identity boundaries, rituals, social networks, and collective memory. These conflicts are less driven by material interests than by competition over symbolic authority and the monopoly of religious interpretation.

At the macro level, religion has become a framework for articulating political, ethnic, and ideological conflicts. The findings revealed five patterns: conflict between religion and secularism; conflict between religious movements and central government policies; conflict between officially recognized denominations and Sunni Islam; intra-religious conflicts among various Islamic movements; and conflict between religion and ethnicity. Although many of these conflicts have political, ethnic, or historical roots, they have been represented and legitimized in the social sphere through religious language and concepts. While some conflicts—particularly those between Sunnis and the central government, or between Sunnis and Shi'ism—have not escalated to open confrontation due to structural interventions and control policies, they have persisted steadily. In contrast, intra-religious conflicts and the confrontation between religion and secularism have followed an increasing trajectory in recent decades, growing more intense due to the plurality of religious movements, competition over religious authority, and political and cultural transformations.

Based on these findings, the conceptual model shows that religion-based social conflicts are the product of continuous interaction among the micro, meso, and macro levels. In this model, religion is not static or merely belief-based. Rather, it is a field of interpretive, identity-based, and institutional actions that, in interaction with social and historical structures, can generate, intensify,

and reproduce conflicts and, under certain conditions, possess capacity for mediation and conflict resolution. Religious conflicts in Kurdistan should be understood as the outcome of a multi-layered, feedback-driven cycle in which everyday experiences, group competition, and macro-level political and social developments continuously influence and reproduce one another.

Conclusion and Discussion

The findings demonstrate that religion cannot be regarded solely as a factor of cohesion or a source of social conflict. Rather, it should be conceived as a multi-level and dynamic process that assumes different functions at the micro, meso, and macro levels depending on social contexts. At the micro level, through actors' differing interpretations of rituals and values, religion provides the ground for either the emergence or resolution of conflicts. At the meso level, by reproducing identity boundaries, collective memory, and competition over religious authority, it leads to the persistence and intensification of intergroup tensions. At the macro level, in interaction with power structures, politics, and history, it becomes a framework for articulating and managing social conflicts. The most significant theoretical contribution is a feedback model of religious action, demonstrating that the micro, meso, and macro levels operate not hierarchically but in continuous interaction, constantly reproducing meanings, identities, and conflicts. In multi-layered societies such as Kurdistan, religion is not a fixed variable but a fluid process that can simultaneously be the cause, consequence, and context for the redefinition of social conflicts.

Ethical Considerations

All ethical principles, including informed consent, voluntary participation, confidentiality, anonymity, and respect for participants' privacy, were observed throughout the study. Participants were informed about the objectives of the research and their right to withdraw at any stage. The collected data were used solely for research purposes, and all identifying information was removed to ensure confidentiality.

Funding

This research received no specific grant from any funding agency in the public, commercial, or not-for-profit sectors. The authors received no financial support for the research, authorship, or publication of this article.

Authors' Contributions

Seyed Yasin Hosseini: Research methodology, literature review, development of the theoretical framework, data coding and analysis, drafting the manuscript, interpretation of findings, manuscript review and editing, and preparation of the final version of the manuscript.

Hassan Mohaddesi Gilvaei (Corresponding Author): Conceptualization of the study, formulation of the research problem, conducting interviews, interpretation of findings, preparation of the conclusion, supervision of the research process, manuscript review and editing, and final approval of the manuscript.

Conflicts of Interest

The authors declare that there are no conflicts of interest regarding the research, authorship, and publication of this article.

Author's ORCID

Seyed Yasin Hoseini: https://orcid.org/ 0000-0002-2715-8022

Hassan Mohaddesi Ghilevaaeii: https://orcid.org/0000-0002-6955-3290

References

Ahmadi, H. (2013). *Ethnicity and ethnic nationalism: From myth to reality*. Tehran: Ney Publications. [In Persian].

Ahmadlu,H and Afrough,E . (2002). Relations between National and Ethnic Identities among the Youth in Tabriz. *National Studies Journal*, 4(13), 109-143. https://doi.org/20.1001.1.1735059.1381.4.13.5.5 [In Persian].

Azimi, K., & Chelongar, M. A. (2012). Diversity in Shiite Branches and Sects in Kurdistan. *Shi'ite Studies*, 10(39), 81-100. https://www.shiitestudies.com/article_19301.html?lang=fa. [In Persian].

Baghali, H. (2019). *Investigating the mechanisms through which religion influences the social identity of Kurds*: A case study of Salafism in Kurdistan (Master's thesis). Alzahra University. [In Persian].

Baghban, M., Agha-Hosseini, A., & Jomeh-Zadeh, S. J. (2015). Investigating the effect of intrinsic and extrinsic religiosity on national cohesion. *Social and Cultural Strategy Quarterly*, 4(14), 163–183. https://doi.org/20.1001.1.22517081.1394.4.1.6.4 [In Persian].

Behjati Asl, S. F., Heidari, A., & Movahed, M. (2014). Analyzing the relationship between national identity and ethnic identity with emphasis on the role of religiosity: The case of high-school students of Yasuj. *Applied Sociology*, 25(2), 171–188. https://doi.org/20.1001.1.20085745.1393.25.2.12.1 [In Persian].

Cohen, A. A. (2007). *Theories of revolution* (A. Tayeb, Trans.). Tehran: Ghomes Publications. [In Persian].

Denzin, N. K., & Lincoln, Y. S. (Eds.). (2011). *The SAGE handbook of qualitative research* (4th ed.). Sage Publications.

Furseth, I., & Repstad, P. (2015). *An introduction to the sociology of religion: Classical and contemporary perspectives* (M. Jafarian, Trans.). Qom: University of Religions and Denominations Press. [In Persian].

Hafez Nia, M. R., & Kaviani, M. (2006). The role of ethnic identity in national unity: A case study of the Baluch Ethnic Minority. *University of Isfahan Humanities Journal*, 20(1), 15–46. https://sid.ir/paper/430014/fa [In Persian].

Leger, D. H. (2013). *The Role of Religion in Establishing Social Cohesion. In Conditions of European Solidarity*, Vol. II. Budapest: Central European University Press.

Mohaddesi Ghilevaaeii, H. (2019). *The issue of inter-sect marriage and social distance*: A sociological perspective. [In Persian].

Mohaddesi Ghilevaaeii, H. (2020). *The danger of epistemic closure in the Shiite community*: Declaring others deviant instead of takfir. Din Online. [In Persian].

Muftizadeh, A. (1982). *An inquiry into the political life of Muftizadeh*. Javan Magazine, 23, 87–91. [In Persian].

Ritzer, G. (2016). *Contemporary sociological theory* (M. Salasi, Trans.). Tehran: Scientific and Cultural Publications. [In Persian].

Sajjadi, S. A. (1999). *Ethnic and religious cleavages in Afghanistan and their impact on the civil war (1992–1996)* (Master's thesis). Baqir al-Olum University. [In Persian].

Serajzadeh, S. H, GHaderzadeh, O and Rahmani, J. (2014). A Qualitative Study of Religion and Ethnocentrism among Sunni and Shiite Kurds. Iranian Journal of Sociology, 15(4), 3-29. https://doi.org/20.1001.1.17351901.1393.15.4.1.4 [In Persian].

Storm, I. (2011). Secular Christianity as National Identity: Religion, Nationality and Attitudes to Immigration in Western Europe. PhD Thesis, University of Manchester.

Tatar, H., & Fathi, S. (2016). *Investigating the role of religion in social cohesion among citizens of Tehran*. Social Research Quarterly, 8(30), 31–64. https://doi.org/10.34785/J016.2022.028 [In Persian].

Thompson, K., et al. (2005). *Religion and social structure* (A. Bahrampour & H. Mohaddesi Gilvaei, Trans.). Tehran: Kavir Publications. [In Persian].

Ullmann, A., & Aung, S. (2017). Addressing Religion in Conflict: Insights and Case Studies from Myanmar. *Journal of Human Rights and Peace Studies*, 3(2), 158-129. https://so03.tci-thaijo.org/index.php/HRPS.

William, F. S. M., & David, A. R. (2016). Nationalism Versus Ethnic Identity in Sub-Saharan Africa. *American Political Science Review*, 85(2), 403-393. DOI: 10.2307/1963166.

Wright, M., & Citrin, J. (2009). God and country: Religion, religiosity, and national identity in American public opinion. *APSA 2009 Toronto Meeting Paper. SSRN*. https://ssrn.com/abstract=1451321.

Yazdi, A. (2011). *The role of the institution of religion in social cohesion*. Iran Newspaper, No. 4933. [In Persian].

مطالعات اجتماعی ایران
سال نوزدهم/ شماره سوم/ پاییز ۱۴۰۴/ صفحات ۸۳-۶۱
Journal Homepage: http://www.jss-isa.ir/
E-ISSN: 2783-3429 P-ISSN: 2008-3653

الگوی چندسطحی از تضادهای اجتماعی دین‌محور در کردستان

سید یاسین حسینی[۱]، حسن محدثی گیلوایی[۲*]

۱- دانش‌آموخته دکتری جامعه‌شناسی فرهنگی، گروه علوم اجتماعی، دانشگاه فرهنگیان، کردستان، ایران.

۲*- استادیار جامعه‌شناسی، گروه جامعه‌شناسی، دانشکده علوم انسانی، دانشگاه آزاد اسلامی واحد تهران مرکز، تهران، ایران. (**نویسنده مسئول**).
mohaddesi2011@gmail.com

مقالهٔ پژوهشی

چکیده

زمینه و هدف: با وجود تأکید بخش عمده‌ای از ادبیات جامعه‌شناسی بر نقش انسجام‌بخش دین، شواهد نشان می‌دهد که دین در برخی زمینه‌های اجتماعی می‌تواند در شکل‌گیری، تشدید و تداوم تضادهای اجتماعی نیز نقش‌آفرین باشد. استان کردستان، به دلیل تنوع مذهبی، قومی و سیاسی، بستری مناسب برای مطالعه این پدیده به شمار می‌رود. از این‌رو، پژوهش حاضر با هدف تحلیل الگوی چندسطحی کنش دینی در شکل‌گیری و بازتولید تضادهای اجتماعی در کردستان طی نیم‌قرن اخیر انجام شده است.

روش و داده‌ها: با بهره‌گیری از رویکرد برساخت‌گرایانه و روش کیفیِ ترکیبی (تحلیل تاریخی، تاریخ شفاهی و قوم‌نگاری)، داده‌ها از طریق ۵۴ مصاحبه عمیق، مشاهده مشارکتی در محافل مذهبی و بررسی اسناد اجتماعی گردآوری و به شیوه پدیدارشناختی تحلیل شدند.

یافته‌ها: یافته‌ها نشان می‌دهد دین در سه سطح اجتماعی کارکردهای متمایز اما به‌هم‌پیوسته‌ای در تولید تضاد دارد. در سطح خرد، دین به‌مثابه «دانش عملی زیسته» عمل کرده و از طریق تفاوت در تفسیر مناسک و ارزش‌ها، هم منشأ تضادهای روزمره و هم سازوکار میانجی‌گری و حل اختلاف است. در سطح میانه، شبکه‌ها و جماعت‌های مذهبی با تثبیت مرزهای هویتی و ادعای انحصار تفسیر دینی، تضادها را نهادینه و بازتولید می‌کنند و منازعه را به بخشی پایدار از روابط اجتماعی بدل می‌سازند. در سطح کلان، دین به زبان نمادین بیان تعارض‌های سیاسی، قومی و ایدئولوژیک تبدیل شده و چارچوب مشروعیت‌بخش برای صورت‌بندی این تعارض‌ها فراهم می‌آورد.

بحث و نتیجه‌گیری: نتایج نشان می‌دهد که دین نه صرفاً عامل انسجام یا تعارض، بلکه سازوکاری چندلایه است که بسته به زمینه، می‌تواند تولیدکننده، تشدیدکننده، تداوم‌بخش یا حل‌کننده تضادهای اجتماعی باشد؛ ازاین‌رو تحلیل منازعات دینی تنها در پرتو پیوند هم‌زمان این سه سطح امکان‌پذیر است.

واژگان کلیدی: کنش دینی، تضاد اجتماعی، انسجام اجتماعی، کردستان، بازتولید منازعه.

تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۱۲/۸ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۵/۴/۱

ارجاع: حسینی، س.ی. محدثی گیلوایی، ح. (۱۴۰۵). الگوی چندسطحی از تضادهای اجتماعی دین‌محور در کردستان، *مطالعات اجتماعی ایران*، ۱۹(۳)، ۸۳-۶۱.
https://doi.org/10.22034/jss.2026.2086841.1943

E-ISSN: 2783-3429 / © The Author 2026. Published by Iranian Sociological Association
This is an open access article under the CC BY 4.0 License (https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/).

DOI: https://doi.org/10.22034/jss.2026.2086841.1943

مقدّمه و بیان مسأله

تضاد اجتماعی یکی از بنیادی‌ترین مفاهیم جامعه‌شناسی است که به وضعیت تعارض منافع، ارزش‌ها، هویت‌ها و منابع میان کنشگران اجتماعی اشاره دارد. در این معنا، تضاد[1] صرفاً به خشونت یا درگیری آشکار محدود نمی‌شود، بلکه شامل طیفی از درگیری‌های نمادین، هنجاری، گفتمانی و ساختاری است که در لایه‌های مختلف زندگی اجتماعی عمل می‌کنند. زیمل تضاد را نه یک نابهنجاری، بلکه شکلی از کنش متقابل می‌دانست که از طریق آن، مرزهای اجتماعی تعریف و بازتعریف می‌شوند و حتی می‌تواند کارکرد انسجام‌بخش داشته باشد (ریتزر، ۱۳۹۵: ۴۱). از نظر کوزر نیز کشمکش، در عین تخریبی بودن، می‌تواند به بازسازی ساختارهای اجتماعی و تقویت همبستگی درون‌گروهی بینجامد. در حوزه دین، تضاد اجتماعی ماهیتی پیچیده‌تر می‌یابد؛ زیرا دین نه فقط یک نهاد اجتماعی، بلکه منبع معنا، مشروعیت، هویت و مرزبندی نمادین است. به تعبیر فورشت و رپستاد (۱۳۹۴: ۸۹)، مرزهای دینی اغلب با شکاف‌های قومیتی، طبقاتی و سیاسی هم‌پوشانی می‌یابند و پدیده‌ای شکل می‌گیرد که می‌توان آن را «رزونانس شکاف‌ها» نامید؛ وضعیتی که در آن تضادها در چند سطح اجتماعی به‌طور هم‌زمان فعال می‌شوند. در چنین شرایطی، آنچه ظاهراً تضادی دینی به نظر می‌رسد، در واقع برآیند درهم‌تنیدگی چندین سطح از تمایزات اجتماعی است. دورکیم و پیروانش معتقد بودند مناسک و آیین‌های دینی، گروه‌های اجتماعی را تأیید و حفظ می‌کنند و انسجام اجتماعی ایجاد می‌کنند (تاتار و فتحی، ۱۳۹۵: ۳۳). پژوهش‌های زیادی به ویژه در ایران، نیز نشان می‌دهد که دین می‌تواند به یکپارچگی اجتماعی کمک کند (تاتار و فتحی، ۱۳۹۵؛ باغبان و همکاران، ۱۳۹۴؛ لگر[2]، ۲۰۱۳). با این حال، گروهی دیگر از جامعه‌شناسان مانند مارکس و مارکسیست‌ها معتقدند که دین نه تنها تضادهای اجتماعی را از بین نمی‌برد، بلکه آنها را پنهان یا تشدید می‌کند و در برخی شرایط، ابزاری برای مشروعیت‌بخشی به سلطه و تفوق گروه‌های مسلط است (تامسون و دیگران، ۱۳۹۵: ۸۹).

استان کردستان نمونه‌ای ممتاز برای مطالعه این مسئله است، زیرا در آن هم تنوع مذهبی و هم تنوع قومیتی و سیاسی وجود دارد. این استان محل تعامل گروه‌های مذهبی مختلف (شیعه، سنی، سلفی، وهابی و گروه‌های سکولار) است که در تعامل با یکدیگر و با دیگر گروه‌ها، همواره زمینه‌ی بروز تضادهای متعدد فراهم شده است (سراج‌زاده، قادرزاده و رحمانی، ۱۳۹۳: ۴؛ عظیمی و چلونگر، ۱۳۹۱: ۸۲). این تعامل‌ها، به ویژه در نیم قرن اخیر، به شکل آشکار یا پنهان، در سه سطح قابل تحلیل هستند:

۱. سطح خرد :تضادهایی که در تعاملات روزمره افراد و گروه‌های کوچک شکل می‌گیرند، مانند اختلافات میان جوانان در خصوص اعتقادات، مناسک یا رویدادهای محلی، که می‌توانند به درگیری‌های محدود و بارز یا نهفته منجر شوند (مرکز حقوق بشر کردستان، ۱۳۹۵).

۲. سطح میانه :تضادهایی که در سطح سازمان‌ها، جماعت‌های مذهبی، احزاب محلی و نهادهای اجتماعی رخ می‌دهند، مانند رقابت میان گروه‌های مذهبی اهل سنت برای جذب پیرو، ترویج آیین‌ها و کنترل فضای اجتماعی، یا تقابل با گروه‌های سکولار و غیرمذهبی که می‌تواند تضادهای سازمان‌یافته و بازتولید شونده ایجاد کند (بقالی، ۱۳۹۸: ۱۰۳).

۳. سطح کلان :تضادهایی که در سطح سیاسی، تاریخی و ساختارهای اجتماعی شکل می‌گیرند، مانند تضادهای شیعه و سنی ناشی از سیاست‌های دولتی، یا تضادهای قومیتی و مذهبی که با تاریخ و سیاست کلان ایران گره خورده است و زمینه بروز منازعات فرهنگی و هویتی گسترده‌تر را فراهم می‌کند (احمدی، ۱۳۹۲: ۳۳۸؛ محدثی گیلوایی، ۱۳۹۸: ۷).

[1] Conflict
[2] Leger

این دیدگاه چندسطحی، امکان تحلیل دین به‌عنوان یک عامل فعال در بازتولید تضادها را فراهم می‌آورد. نیم قرن اخیر، دوره‌ای است که هم تراکم تغییرات اجتماعی و هم ظهور جریان‌های مذهبی و سکولار جدید، بر شدت و وسعت این تضادها افزوده است. دسترسی به رسانه‌ها و اطلاعات متنوع، تفاوت نگرش‌های فرهنگی و هویتی را میان نسل‌ها افزایش داده و دین را به منبعی برای مشروعیت‌بخشی و تعیین مرزهای اجتماعی تبدیل کرده است (یزدی، ۱۳۹۰: ۱۳).

تجربه زیسته محقق نشان می‌دهد که دین، در تعامل با سیاست، قومیت و جریان‌های اجتماعی، همواره به‌عنوان منبع مشروعیت و تعیین‌کننده هویت عمل کرده است. از این منظر، کردستان همچون آزمایشگاهی اجتماعی است که در آن می‌توان مشاهده کرد دین چگونه در سطوح خرد، میانه و کلان، هم تضادهای جاری را بازتولید می‌کند و هم زمینه ظهور تضادهای جدید را فراهم می‌سازد (سراج‌زاده، قادرزاده و رحمانی، ۱۳۹۴: ۴؛ احمدی، ۱۳۹۲: ۲۵).

بنابراین، پژوهش حاضر با تمرکز بر الگوی چندسطحی کنش دینی در میدان منازعه اجتماعی، می‌کوشد نحوه شکل‌گیری، بازتولید و تشدید تضادهای اجتماعی مبتنی بر دین را در کردستان طی نیم قرن اخیر بررسی کند. این مطالعه، امکان تحلیل نظام‌مند تجربه زیسته، اسناد تاریخی و منابع متنوع اجتماعی را فراهم می‌آورد و نسبت دین و تضاد اجتماعی را در سه سطح خرد، میانه و کلان مورد مداقه قرار می‌دهد. بنابراین این سؤال مطرح است که چگونه کنش دینی در سطوح خرد، میانه و کلان، در نیم قرن اخیر به شکل‌گیری و بازتولید تضادهای اجتماعی در کردستان منجر شده است؟

پیشینه تجربی

در بسیاری از پژوهش‌های داخلی، تمرکز بر رابطه مثبت دینداری و هویت اجتماعی بوده است. برای نمونه، بهجتی‌اصل، حیدری و موحد (۱۳۹۳) نشان دادند ابعاد اعتقادی و عاطفی دینداری با تقویت هویت ملی و قومی همراه است. به‌طور مشابه، افروغ و احمدلو (۱۳۸۱) نیز دینداری را عاملی مؤثر در بازتولید هویت قومی معرفی کردند. این یافته‌ها با نتایج پژوهش‌هایی در دیگر کشورها هم‌راستا است؛ چنان‌که ویلیام و دیوید[1] (۲۰۱۶) در مطالعه‌ای درباره جوامع آفریقایی نشان داد دین می‌تواند مهم‌ترین منبع هویت فراملی باشد و احساس تعلق جمعی را تقویت کند. بااین‌حال، این دسته مطالعات، چه در ایران و چه در خارج، دین را بیشتر به‌مثابه منبع همبستگی تحلیل کرده‌اند و به تضادهای ناشی از آن کمتر پرداخته‌اند.

در دسته‌ای دیگر از پژوهش‌ها، دین به‌عنوان مرز هویتی مورد بررسی قرار گرفته است. حافظنیا و کاویانی (۱۳۸۵) ضمن اشاره به نقش اشتراک مذهبی در پیوند اجتماعی، از احساس تمایز و حاشیه‌نشینی مذهبی نیز سخن گفته‌اند؛ امری که می‌تواند زمینه تضاد باشد. نتایجی مشابه در مطالعات غربی مشاهده می‌شود. برای مثال، ریمت و کیترین[2] (۲۰۱۹) نشان دادند پیوند خوردن هویت ملی با مسیحیت در ایالات متحده، نگرش‌های تضادگرایانه نسبت به مهاجران را افزایش داده است. استورم[3] (۲۰۱۱) نیز دریافت که هویت‌یابی دینی، بیش از عمل دینی، می‌تواند نگرش‌های ضدخارجی ایجاد کند. این همگرایی یافته‌ها نشان می‌دهد دین زمانی که به نشانگر مرزبندی «ما» و «دیگری» تبدیل شود، ظرفیت تضاد می‌یابد؛ بااین‌حال، اغلب این پژوهش‌ها این فرایند را صرفاً در سطح نگرش‌ها بررسی کرده‌اند.

[1] William & David
[2] Wrigmt, M. & Citrin
[3] Storm

گروه دیگری از مطالعات، به نقش دین در بستر تعارض‌های سیاسی و اجتماعی پرداخته‌اند. سجادی (۱۳۷۸) در تحلیل تحولات افغانستان نشان داد چگونه شکاف‌های قومی و مذهبی در شرایط بی‌ثباتی سیاسی به خشونت ساختاری انجامیده است. به‌طور مشابه، یولمان و ایونگ[1] (۲۰۱۷) در بررسی بحران میانمار نشان دادند دین می‌تواند هم‌زمان عامل بسیج اجتماعی و تشدیدکننده تعارض باشد. این یافته‌ها نشان می‌دهد که دین در پیوند با زمینه‌های تاریخی و ساختاری معنا پیدا می‌کند، نه به‌صورت مستقل. بااین‌حال، حتی در این مطالعات نیز تحلیل منازعه عمدتاً در سطح کلان باقی مانده و پیوند آن با تجربه‌های روزمره و میان‌نهادی کمتر واکاوی شده است.

در مجموع، ادبیات موجود—چه داخلی و چه خارجی—با وجود تفاوت‌های زمینه‌ای، در یک ویژگی مشترک است: تحلیل دین عمدتاً در یک سطح (هویتی، نگرشی یا ساختاری) متوقف مانده و کمتر به چگونگی پیوند این سطوح با یکدیگر پرداخته است. ازاین‌رو، هنوز الگویی که بتواند نشان دهد دین چگونه به‌طور هم‌زمان در سطوح خردِ تعاملات روزمره، سطح میانیِ نهادها و شبکه‌ها، و سطح کلانِ ساختارهای تاریخی و سیاسی وارد فرایند تولید تضاد می‌شود، به‌طور منسجم صورت‌بندی نشده است.

ملاحظات نظری

از آنجا که تضادهای اجتماعی دین‌محور پدیده‌ای چندبعدی هستند و در سطوح مختلف ساختاری، نهادی و تعاملی شکل می‌گیرند، برای فهم سازوکارهای تولید و بازتولید آن‌ها باید به سنت‌های نظری گوناگون مراجعه کرد. در ادبیات جامعه‌شناسی دین، سه رویکرد عمده در تبیین نسبت دین و تضاد اجتماعی قابل شناسایی است:

در میان رویکردهای نظری موجود، نخست می‌توان به دیدگاه مارکس اشاره کرد که دین را پدیده‌ای می‌دانست که در بستر روابط نابرابر اجتماعی و طبقاتی شکل می‌گیرد و در بسیاری موارد به بازتولید نظم موجود یاری می‌رساند. از نظر او، دین صرفاً مجموعه‌ای از باورهای فردی نیست، بلکه بخشی از سازوکارهای مشروعیت‌بخشی به مناسبات طبقاتی است. چنان‌که در مشهورترین بیان خود می‌نویسد: «دین آه موجود ستمدیده، قلب جهانی بی‌قلب و روح شرایط بی‌روح است؛ دین افیون مردم است» (به نقل از کوهن، ۱۳۸۶: ۱۱۷). اما دو ایراد عمده بر دیدگاه کارل مارکس وارد است: اولاً، مارکس مطالعه‌ی مهمی‌در زمینه‌ی دین نداشته و دین را کلیسای زمان خود پنداشته‌است. از سوی دیگر، برداشت خود از دین را به تمام ادیان سرایت داده، نقشی منفی که کلیسای‌زمان مارکس در جامعه ایفا می‌کند. ثانیاً، مارکس به یافتن علل اساسی پیدایش دین از خلال وضع اقتصادی جامعه پرداخته است. مارکس تمایل دارد نشان دهد طبقه‌ی حاکم برای حمایت از مصالح خود دین را می‌سازد و برای طبقه‌ی رنجدیده به ارمغان می‌آورد، در حالی‌که به نظر می‌رسد که دین(مثلا دین اسلام) در دامن فقرا و محرومین و نیازمندان پرورش یافته است. اما باید اذعان داشت که هرچند تقلیل دین به بازتاب ساختار اقتصادی با انتقادهای فراوانی مواجه شده است، اما تأکید مارکس بر پیوند میان دین، قدرت و نابرابری اجتماعی همچنان برای فهم برخی اشکال تضاد اجتماعی اهمیت دارد. این رویکرد توجه را به زمینه‌های ساختاری و تاریخی تعارضات معطوف می‌کند و نشان می‌دهد که دین می‌تواند در فرایند بازتولید یا مشروعیت‌بخشی به روابط نابرابر نقش ایفا کند.

در مقابل، رویکرد بازنمایی تضادهای مبتنی بر دین بر این نکته تأکید دارد که دین لزوماً منشأ مستقل تعارض نیست، بلکه اغلب به بستری برای بازنمایی و تشدید شکاف‌های اجتماعی دیگر تبدیل می‌شود. فورشت و رپستاد (۱۳۹۴: ۴۹۱) در این زمینه تصریح می‌کنند که: «اغلب مرزهای دینی با دیگر خطوط شکاف‌ها همچون قومیت، نژاد، طبقه اجتماعی و وفاداری‌های سیاسی و ملی هم‌پوشانی دارد».

[1] Ullmann & Aung

بر این اساس، بسیاری از تعارض‌هایی که در ظاهر ماهیتی دینی دارند، در واقع با شکاف‌های قومی، طبقاتی یا سیاسی درهم‌تنیده‌اند. محدثی (۱۳۹۸) نیز با تأکید بر نقش مرزبندی‌های دینی معتقد است: «دین با مرزکشی بین انسان‌ها، فاصله اجتماعی ایجاد می‌کند»؛ فرایندی که می‌تواند به شکل‌گیری سوءظن، کلیشه‌های اجتماعی و در نهایت خصومت میان گروه‌ها بینجامد. در این نگاه، دین بیش از آن‌که علت اولیه تضاد باشد، سازوکاری برای صورت‌بندی و بازنمایی مرزهای اجتماعی است. نقطه ضعف این رویکرد آن است توضیحی ارائه نمی‌دهد که چگونه خودِ باورها، نمادها و نهادهای دینی می‌توانند به‌طور مستقل در شکل‌گیری منازعات نقش داشته باشند.

رویکرد سوم، که در آثار زیمل و به‌ویژه کوزر صورت‌بندی شده است، رابطه‌ای دیالکتیکی میان دین، تضاد و انسجام اجتماعی برقرار می‌کند. برخلاف دیدگاه‌هایی که تضاد را صرفاً پدیده‌ای منفی تلقی می‌کنند، این رویکرد نشان می‌دهد که تضاد می‌تواند پیامدهای انسجام‌بخش نیز داشته باشد. کوزر معتقد است: «کشمکش نه‌تنها عوامل ازهم‌پاشی، بلکه عوامل وحدت‌بخش را نیز در درون گروه فعال می‌کند» (به نقل از ریتزر، ۱۳۹۵: ۱۶۹). از این منظر، هویت‌های دینی در شرایط منازعه یا تهدید بیرونی می‌توانند به تقویت همبستگی درون‌گروهی منجر شوند. بنابراین، دین نه صرفاً منشأ تضاد و نه صرفاً عامل انسجام، بلکه پدیده‌ای است که بسته به شرایط اجتماعی می‌تواند هر دو کارکرد را به‌طور هم‌زمان ایفا کند.

با توجه به نظریه‌هایی که در خصوص «تضادهای ناشی از دین» ذکر شد، به نظر می‌رسد مبنایی برای پژوهش‌های تاکنون موجود (به ویژه در ایران) نبوده است. مرور ادبیات نشان می‌دهد که بخش عمده مطالعات، چه در ایران و چه در سایر جوامع، دین را در قالب یک متغیر هویتی یا فرهنگی بررسی کرده‌اند و کمتر به نحوه عمل آن در سطوح مختلف تولید تضاد و رویکردهای نظری مذکور، توجه داشته‌اند. به‌عبارت دیگر، دین اغلب یا عامل انسجام فرض شده یا به‌عنوان نشانگر هویت جمعی سنجیده شده است، بی‌آن‌که سازوکارهای چندلایه ورود آن به منازعه اجتماعی تحلیل شود.

روش و داده‌های پژوهش

این پژوهش در چارچوب رویکرد برساخت‌گرایانه سامان یافته است. در پارادایم برساخت‌گرایی، واقعیت اجتماعی نه امری عینی و از پیش‌داده، بلکه برساخته فرایندهای تفسیری کنشگران تلقی می‌شود؛ ازاین‌رو تلاش می‌شود زندگی اجتماعی بدون اتکا به پیش‌فرض‌های اثبات‌گرایانه و از طریق تبیین نظری و تفسیری فهم شود (دنزین و لینکلن[1]، ۲۰۱۱: ۱۲). راهبرد پژوهش برای پاسخ‌گویی به پرسش اصلی، ترکیبی از روش تاریخی و قوم‌نگاری است که در بهار، تابستان و پاییز سال ۱۴۰۴ انجام شد.

الف) در بخش تاریخی، داده‌ها از طریق اسناد و مدارک مکتوب (کتاب‌ها، روزنامه‌ها و منابع آرشیوی) و نیز تاریخ شفاهی گردآوری گردید. تنها متونی که به‌طور مستقیم به تضادهای مبتنی بر دین در عرصه اجتماعی پرداخته‌اند، مبنای تحلیل قرار گرفتند و آثاری که صرفاً به توصیف اعتقادی مذاهب می‌پرداختند کنار گذاشته شدند. تاریخ شفاهی به‌منزله منبع اطلاعاتی و روشی برای بازسازی تجربه‌های زیسته به کار رفت و با استفاده از روایت افرادی که دارای تجربه دست‌اول از این تضادها بودند، گذشته نزدیک مورد بررسی قرار گرفت.

ب) در بخش قوم‌نگاری، این پژوهش بر مطالعه موقعیت‌های واقعی زندگی اجتماعی متمرکز شد و با دو تکنیک مشاهده مشارکتی و گفت‌وگوی عمیق، تجارب زیسته افراد دیندار در فرقه‌های مختلف بررسی گردید تا نحوه شکل‌گیری و تفسیر تضادهای اجتماعی مرتبط با دین آشکار شود. هدف، دستیابی به درکی مستقیم از معناهایی بود که مشارکت‌کنندگان در بسترهای خاص مکانی و اجتماعی به کنش‌های خود و دیگران نسبت می‌دهند؛ ازاین‌رو علاوه بر ثبت تفسیرهای آنان، کنش‌ها و رفتارها در همان

[1] Denzin and Lincoln

موقعیت‌های عینی مشاهده شد. پژوهشگران در فضاهایی حضور یافتند که تضادهای مذهبی در آن برجسته‌تر بود، از جمله جلسات و مراسم‌های مذهبی.

میدان مطالعه، استان کردستان در نیم‌قرن اخیر است. در بخش اسنادی، به دلیل ماهیت روش تاریخی، نمونه‌گیری انجام نشد و تمامی منابع در دسترس مرتبط با فرق و مذاهب منطقه بررسی شد. در تاریخ شفاهی، افراد مطلع—عمدتاً سالخورده—به شیوه نمونه‌گیری گلوله‌برفی انتخاب شدند؛ بدین معنا که پس از مصاحبه با افراد کلیدی، از آنان خواسته شد افراد دیگری را معرفی کنند و این روند تا دستیابی به اطلاعات اشباع ادامه یافت. در قوم‌نگاری، نمونه‌گیری به‌صورت هدفمند[1] انجام شد؛ یعنی گروه‌ها و فرق مذهبی به‌عنوان مصادیق مرتبط با مسئله پژوهش و نه به‌صورت تصادفی انتخاب شدند، شرط تنوع رعایت گردید و حضور میدانی تا رسیدن به اشباع نظری ادامه یافت.

برای گردآوری داده‌ها، ۵۴ مصاحبه عمیق و نیمه‌ساختاریافته به‌صورت گفت‌وگوی دوطرفه و به زبان کُردی انجام شد که ماهیتی روایی و رویدادمحور[2] داشت و زمان آن‌ها بین ۴۰ تا ۹۰ دقیقه متغیر بود.

افزون بر این، پژوهشگران در مباحث و مناظره‌های سه جریان مذهبی (سلفی، وهابی و مفتی‌زاده‌ای) مشارکت فعال داشتند. تمامی مصاحبه‌ها و سخنرانی‌ها چندین بار شنیده و سپس به‌صورت کلمه‌به‌کلمه پیاده‌سازی شد. تحلیل داده‌ها با استفاده از روش پدیدارشناختی کلایزی انجام گرفت که شامل هفت گام است: مطالعه مکرر داده‌ها، استخراج عبارات معنادار، مفهوم‌بخشی، خوشه‌بندی مفاهیم در مقوله‌های مشترک، تدوین توصیف جامع، تقلیل آن به ساختار ماهوی پدیده و در نهایت معتبرسازی. برای تأمین اعتبار و قابلیت اطمینان، یافته‌های هر مصاحبه پس از تحلیل در اختیار مشارکت‌کنندگان قرار گرفت و اصلاحات لازم بر اساس دیدگاه‌های آنان اعمال شد تا انطباق نتایج با تجربه زیسته کنشگران تضمین گردد.

ویژگی کلی مصاحبه شوندگان

ترکیب مشارکت‌کنندگان نشان می‌دهد که ۱۱ نفر زن و ۴۳ نفر مرد بوده‌اند. از نظر وضعیت تأهل، ۱۵ نفر مجرد و ۳۹ نفر متأهل بوده‌اند. دامنه سنی مصاحبه‌شوندگان بین ۳۵ تا ۷۸ سال قرار داشته است. از حیث مذهب، ۷ نفر از مشارکت‌کنندگان اهل تشیع و ۴۷ نفر اهل تسنن بوده‌اند. همچنین، از نظر سطح تحصیلات، ۲۹ نفر دارای مدرک دیپلم یا کمتر، ۱۷ نفر دارای مدرک کارشناسی و ۸ نفر دارای مدرک کارشناسی ارشد یا دکتری بوده‌اند. از نظر وضعیت شغلی نیز ۱۳ نفر دبیر، ۳ نفر استاد دانشگاه، ۱۴ نفر کارمند در بخش‌های دولتی یا خصوصی، ۲۲ نفر دارای مشاغل آزاد و ۲ نفر خانه‌دار بوده‌اند.

علاوه بر مصاحبه‌ها، پژوهشگران در قالب مشاهده مشارکتی در جلسات سه جریان مذهبی شامل سلفی (۴ جلسه)، وهابی (۲ جلسه) و منتسب به مفتی‌زاده (۲ جلسه) حضور یافته‌اند. تعداد شرکت‌کنندگان در این جلسات بین ۴ تا ۱۵ نفر متغیر بوده است.

یافته‌های پژوهش

چنانچه یافته‌های مطالعه بخش‌بندی دارد، هر جزء آن شماره گذاری شود.

به طور کلی مبتنی بر رویکرد نظری و بر مبنای یافته‌های حاصل شده، سه سطح خُرد، میانی و کلان بازشناخته شده است.

الف) سطح خُرد

[1] purposive sampling
[2] Episodic

در سطح خرد، دین نه به‌صورت نهاد یا ایدئولوژی کلان، بلکه به‌مثابه منبع معنا در کنش‌های روزمره افراد عمل می‌کند. تضادها در این سطح، محصول مواجهه‌ی افراد با یکدیگر در زندگی روزمره است. در این سطح، دین در کردستان به عنوان «منشأ تضاد»، «تداوم تضاد» و «نابود کنندهٔ تضاد» عمل می‌کند:

1. منشأ تضاد

در سطح خُرد، دین پیش از آنکه یک دستگاه اعتقادی منسجم باشد، به صورت «دانش عملیِ زیسته» در میان کنشگران حضور دارد؛ دانشی که افراد از خلال آن موقعیت‌ها را تفسیر می‌کنند و به رفتار خود معنا می‌دهند. این دانش، یگانه و همگن نیست، بلکه آمیخته‌ای از سنت محلی، تجربه‌های نسلی، اقتدار دینی و برداشت‌های شخصی است. از همین‌رو، هنگامی که افراد در یک موقعیت مشترک آیینی قرار می‌گیرند، هر یک با «نسخه‌ای متفاوت از امر دینی» وارد میدان می‌شوند. تضاد نه از فاصله‌گرفتن از دین، بلکه دقیقاً از نزدیکی به آن و تلاش برای دفاع از قرائتِ خود برمی‌خیزد؛ یعنی دین به عرصه‌ای برای تثبیت معنا و مرجعیت تبدیل می‌شود.

در روایت مصاحبه‌شوندهٔ پژوهش این وضعیت چنین بیان شده است:

«یکی از آشنایان فوت کرد سر شیوه فاتحه خوانی درگیری بین چند نفر پیش آمد. ماموستایان بلند شدند و گفتند رسم فاتحه خوانی در اینجا اینجوری است و ...» (مصاحبه‌شوندهٔ مرد، ۳۷ سال، اهل تسنن)

در اینجا، نزاع بر سر یک عمل آیینی ساده، در واقع نزاع بر سر «حق تعریف سنت» است. هر کنشگر می‌کوشد قرائت خود را به‌عنوان شکل اصیل و درست دینداری تثبیت کند. بنابراین دین به‌مثابه منبع مشروعیت‌بخشی به کنش عمل می‌کند و همین مشروعیت، امکان مصالحه سریع را کاهش می‌دهد، زیرا عقب‌نشینی نه صرفاً تغییر نظر، بلکه چشم‌پوشی از حقیقت تلقی می‌شود. در چنین شرایطی، دین به جای آنکه اختلاف را بپوشاند، به آن زبان و ساختار می‌دهد و آن را معنادار می‌سازد.

۲. تداوم تضاد

در برخی موقعیت‌ها، دین از مرحله ایجاد اختلاف عبور کرده و به سازوکاری برای بازتولید مستمر آن تبدیل می‌شود. در این حالت، مسئله دیگر یک رخداد خاص نیست، بلکه نوعی «الگوی پایدار مواجهه» شکل می‌گیرد که در آن هر مسئله جدید، دوباره در قالب همان چارچوب دینیِ اختلاف‌زا فهم می‌شود. دین در اینجا به حافظه‌ای هنجاری بدل می‌گردد که گذشته‌ی اختلاف‌آمیز را به حال پیوند می‌زند و امکان تکرار آن را فراهم می‌سازد. به بیان دیگر، کنشگران نه‌فقط درباره موضوعات عینی، بلکه درباره شیوه فهم جهان با یکدیگر درگیرند. مصاحبه‌شونده‌ای این وضعیت را چنین توضیح می‌دهد:

«در جمعی خانوادگی درباره ساخت مزار پدر، بین دو نفر جر و بحث در خصوص شرعی یا غیرشرعی خواندن درگرفت و این فقط مربوط به این مزار نیست، هر بار سر یک مساله دینی با هم به اختلاف می‌افتند...» (مصاحبه‌شوندهٔ مرد، ۴۲ سال، اهل تسنن)

آنچه اینجا اهمیت دارد، «تکرارپذیری اختلاف» است. دین به معیاری دائمی برای داوری تبدیل شده و هر رخداد تازه به همان دوگانهٔ پیشین (حلال/حرام، شرعی/غیرشرعی) ارجاع داده می‌شود. در نتیجه، اختلاف‌ها شخصی باقی نمی‌مانند، بلکه هویتی و ارزشی می‌شوند و به بخشی از رابطه اجتماعی بدل می‌گردند. دین در این وضعیت، به‌جای پایان دادن به منازعه، آن را در قالبی مشروع و قابل بازتولید نگه می‌دارد؛ نوعی «تداوم نمادین تضاد» که در زندگی روزمره نهادینه می‌شود.

۳. نابودکنندهٔ تضاد

با این حال، همان منبع معنایی می‌تواند در موقعیتی دیگر نقش معکوس ایفا کند. دین زمانی که به‌عنوان مرجع مشترک و فراتر از اراده‌های فردی پذیرفته می‌شود، قابلیت آن را دارد که چرخه تضاد را متوقف کند. در این حالت، دین نه میدان رقابت تفاسیر، بلکه «داور نهایی» تلقی می‌شود؛ مرجعی که طرفین اختلاف، اقتدار آن را می‌پذیرند و از خلال آن راهی برای خروج از بحران می‌یابند. کارکرد اصلی دین در این سطح، فراهم‌کردن امکان مصالحه‌ای است که حیثیت اجتماعی کنشگران را نیز حفظ کند.این کارکرد در روایت زیر آشکار است:

«در همسایگی ما دو پسر و دختر با هم فراری شدند امکان درگیری و قتل بسیار بود ولی افراد مذهبی واسطه شدند و حکم شرعی را بهترین راه حل دانستند و آنها را به عقد همدیگر درآوردند و مسأله حل شد.» (مصاحبه‌شوندهٔ مرد، ۳۷ سال، اهل تسنن).

در اینجا دین به صورت یک سازوکار میانجی‌گر ظاهر می‌شود که خشونت بالقوه را به راه‌حلی قاعده‌مند و قابل‌قبول برای همه طرف‌ها تبدیل می‌کند. ارجاع به حکم شرعی، تصمیم را از سطح سلیقه و احساسات خارج کرده و آن را به سطح قاعده‌ای عام منتقل می‌سازد؛ قاعده‌ای که امکان «عقب‌نشینی بدون شکست» را فراهم می‌کند. به همین دلیل، دین می‌تواند نقش ترمیم‌کنندهٔ رابطه اجتماعی را ایفا کند و تضاد را در قالب نظمی هنجاری حل‌وفصل نماید.

ب) سطح میانه

در سطح میانه، دیگر با افراد منفرد سروکار نداریم بلکه با گروه‌های اجتماعی، شبکه‌های محلی، جماعت‌های دینی و ساختارهای نیمه‌نهادی مواجه هستیم. به این معنا که دین از تجربه شخصی خارج شده و به سازوکار همبستگی درون‌گروهی و برون‌گروهی تبدیل می‌شود. لذا دین به‌مثابه ابزار مرزبندی گروهی و بازتولید هویت‌های متعارض است.

جدول ۱. تکثر تضادهای اجتماعی مبتنی بر دین در سطح میانه

طرفین تضاد	سال وقوع	منطقه جغرافیایی	موضوع تضادها	نقش دین در این تضادها
گروه سلفی- قادریه	۱۳۵۸	در شهر قروه	درگیری بر سر شیوه راز و نیاز با خدا، باعث درگیری گسترده ای در حدود ۱۰۰ نفر شده است.	منشا تضادها
نقشبندی- مردم عادی	۱۳۹۸	سنندج	گروهی از اهل تصوف در پارک ابیدر سنندج به پشتوانه‌ی فکری امر به معروف و نهی از منکر به افراد سیگاری و قلیانی هشدار دادند که این امر منجر به درگیری جوانان با آنان شد.	تشدید کننده تضادها
مردم عادی اهل تسنن- سلفی	۱۳۹۲	درگیری گروه مردمی‌روستای قلعه‌روتله در شهرستان دیواندره	سلفی‌ها با ماموستای مسجد که گرایش سلفیه نداشت به شدت در گیر و همین امر باعث درگیری بین این دو گروه در روستا به مدت چند ماه شد.	منشأ تضادها
مردم عادی مذهبی- سلفی	۱۳۹۶	درگیری در مسجد صلاح الدین ایوبی شهر سقز	مذهبی- سلفی تندرو موضوع کج بودن جهت قبله‌ی مسجد قدیمی‌که نزدیک به ۷۰ سال از قدمت آن می‌گذرد بین گروه سلفی تندرو با سایر افراد در مسجد.	تشدید کننده تضادها
گروه نقشبندی – سلفی	۱۳۹۳	درگیری در مولود خوانی شهر مریوان	درگیری بر سر حلال و حرام خوانی مراسم مولود خوانی. قطع برق مراسم مولودخوانی اوسط افراد سلفی و درگیری	تداوم تضادها

طرفین تضاد	سال وقوع	منطقه جغرافیایی	موضوع تضادها	نقش دین در این تضادها
			و شکایت از طرف ماموستا	
گروه فرهنگی و ادبی – سلفی	۱۳۹۰	در مریوان	درگیری انجمن فرهنگی ادبی مریوان در چاپ کتاب احزاب اسلامی‌کردستان بر سر مسئله جلد کتاب	تداوم تضادها
حامیان پیرشالیار– سلفی	۱۳۹۵	اورامان– مریوان	پیر شالیار که نزد اهالی اورامان تخت دارای احترام فراوان بوده است و همچنین شخصیتی مقدس تلقی می‌شود و هر ساله این مراسم برگزار می‌شود. در وسط مراسم پیر شالیار گروهی از سلفی‌های تندرو از روستاهای اطراف آمده بودند و مخالفت کردند که این طرز تلقی منجر به درگیری طولانی مدتی شد.	تشدید تضادها
نقشبندی– وهابی	۱۳۹۷	شهر مریوان	مشکل با چگونگی اقامه نماز، سجده، رکوع و دست گرفتن که در هنگام نماز شروع شد و منجر به نزاع دسته جمعی شد.	تشدیدکننده‌ی تضادها
وهابی– نقشبندی	۱۳۹۴	روستای ساوجی ـ مریوان	جوانان پیرو گرایش فکری وهابی روستا تسبیح و ذکر اهالی تصوف (نقشبندی)را مسخره می‌کردند.	تداوم تضادها
مردم عادی– افراد مذهبی	۱۳۹۷	شهر سنندج	افراد مذهبی مردم را از کمک به زلزله زدگان کرمانشاه منع می‌کردند که آنان تشیع و اهل حق هستند و کمک به آنان صوابی ندارد. همین باعث درگیری شدیدی در بین برخی از مردم با آنان شد.	تشدید تضادها
نقشبندی– دراویش قادریه	۱۳۸۰	مسجد جامع مریوان	در گیری و خشونت در مسجد جامع مریوان با امام جماعت ملا مصطفی شیرزاد در سال ۱۳۸۰ که با سخنان خود اعتراض اهل تصوف شیخ نقشبندیه و شیخ قادریه را بر انگیخته که این دو گروه بر امام جماعت و طرفداران او شورش کردند.	تداوم تضادها
مفتی‌زاده– سلفی	۱۳۸۸	روستای یک شبه – کامیاران	ماموستایی که پیرو گرایش فکری مفتی‌زاده بود باعث جذب بسیاری از جوانان روستا شد و طیف زیادی از مخالفان که از شهر آمده بودند با آنان درگیر شدند.	تداوم تضادها
نقشبندی ـ مفتی زاده	۱۳۵۹	دیواندره	برسر چگونگی حکومت اسلامی‌در بین آنان در مسجد درگیری رخ داد و به بیرون مسجد محله کشیده شد و بسیاری از افراد در گیر این موضوع شدند.	منشأ تضادها
نقشبندی– سلفی	۱۳۹۷	در روستای گه‌وره قلعه بخش سقز	در یک مراسم فاتحه خوانی یکی از اهالی روستا که ماموستای روستا با گرایش فکری اهل تصوف در برابر یک گروه سلفی با هم در گیر، و به مدت ۱ سال روستا به دو قطب متخاصم تبدیل می‌شود و منجر به خشونت و در گیری فیزیکی می‌گردد.	منشا تضادها
مفتی‌زاده– اخوان المسلمین	۱۴۰۲	شهر بانه	تضاد ودر گیری و اختلاف در تعیین روز جشن رمضان و جشن قربان بین گروه فکری مفتی‌زاده و اخوان المسلمین	تداوم تضادها

طرفین تضاد	سال وقوع	منطقه جغرافیایی	موضوع تضادها	نقش دین در این تضادها
			که گروهی از آنان معتقد به عید گرفتن همراه باکشور عربستان بودند و گروهی نیز مخالف بودند.	
دراویش قادریه و اهل تصوف نقشبندیه	۱۴۰۳	شهر مریوان	بر سر موضوع بحث معاویه بین این دو گروه درگیری شد و از محله‌های شهر طرفداران آنان جمع شدند و درگیری شدید صورت گرفت.	منشا تضادها

۱. دین به عنوان منشأ تضاد

در این سطح، گروه‌های دینی نه صرفاً حامل باورهای متفاوت، بلکه واجد نظام‌های معنایی متمایزی هستند که از طریق آن، نظم مطلوب اجتماعی، شکل مناسک، و حتی تعریف «دینداری صحیح» را بازنمایی و تعریف می‌کنند. به همین دلیل، هرگاه این نظام‌های معنایی در یک میدان اجتماعی مشترک با یکدیگر تلاقی پیدا کنند، دین می‌تواند به نقطهٔ آغازین شکل‌گیری تضاد بدل شود. این تضادها معمولاً حول محورهایی مانند شیوهٔ عبادت، مشروعیت آیین‌ها، تفسیر شریعت، یا تصور از جامعهٔ اسلامی شکل می‌گیرند؛ یعنی دقیقاً در جایی که دین باید وحدت‌آفرین باشد، به سبب تکثر قرائت‌ها، به منبع تمایز و رقابت تبدیل می‌شود. در این سطح، اختلاف دیگر ناشی از سلیقه‌های فردی نیست، بلکه حاصل «ادعای انحصار معنای دینی» از سوی گروه‌هاست. هر جماعت می‌کوشد قرائت خود را به‌عنوان صورت اصیل و معتبر دین تثبیت کند و همین تلاش برای تثبیت، دین را به مبنای بسیج اجتماعی تبدیل می‌کند. در نتیجه، تضاد نه بر سر منافع مادی، بلکه بر سر مرجعیت نمادین و حق تعریف حقیقت شکل می‌گیرد؛ تضادی که به دلیل قدسی‌شدن موضوع، ظرفیت بالایی برای گسترش در سطح اجتماع دارد.

۲. دین به‌مثابه «تشدیدکنندهٔ تضاد»

تشدید تضاد زمانی رخ می‌دهد که یک اختلاف موجود، با ورود تفسیرهای دینی، از سطح عادی و قابل‌مدیریت فراتر رفته و شدت و دامنه بیشتری پیدا کند. در فرآیند تشدید، دین نقش «شتاب‌دهندهٔ معنایی» را ایفا می‌کند؛ یعنی با تبدیل موضوعات اجتماعی به مسائل اعتقادی، دامنه واکنش‌ها را گسترده‌تر می‌سازد. کنشگران احساس می‌کنند که نه از یک موضع اجتماعی، بلکه از ایمان و هویت دینی خود دفاع می‌کنند. این احساس دفاع از امر مقدس، سطح درگیری را افزایش داده و امکان عقب‌نشینی را دشوار می‌کند، زیرا هر نوع انعطاف‌پذیری می‌تواند به‌مثابه عدول از ارزش‌های دینی تلقی شود. بنابراین، تشدید تضاد به معنای عمیق‌تر و حادتر شدن منازعه‌ای است که پیش‌تر وجود داشته، اما اکنون با زبان دین، صورتی رادیکال‌تر یافته است.

۳. دین به‌مثابه «تداوم‌بخش تضاد»

تداوم تضاد با تشدید آن متفاوت است. در اینجا مسئله بر سر شدیدتر شدن درگیری نیست، بلکه بر سر «پایدار ماندن و بازتولید شدن» آن در طول زمان است. دین در این وضعیت به سازوکاری برای حفظ مرزهای هویتی تبدیل می‌شود و از طریق شبکه‌های اجتماعی، مناسک، روایت‌های جمعی و حافظهٔ گروهی، اختلاف را زنده نگه می‌دارد. حتی اگر شدت درگیری کاهش یابد، چارچوب تفسیریِ اختلاف همچنان باقی می‌ماند و در موقعیت‌های مختلف دوباره فعال می‌شود.

کارکرد دین در اینجا، تثبیت یک الگوی پایدار از «ما» و «دیگری» است. گروه‌ها با بازخوانی مستمر تفاوت‌های اعتقادی، هویت خود را بازتولید می‌کنند و همین بازتولید، مانع از فراموشی یا حل کامل اختلاف می‌شود. به بیان دیگر، تضاد به بخشی از نظم عادی روابط اجتماعی تبدیل می‌شود؛ نه لزوماً خشن و نه لزوماً فعال، بلکه همواره حاضر و آماده بازظهور. دین در این حالت، همچون حافظهٔ نهادیِ اختلاف عمل می‌کند و مرزبندی‌ها را در بستر زمان استمرار می‌بخشد.

ج) سطح کلان

در سطح کلان، دین وارد نسبت با قدرت، نظم اجتماعی، سیاست فرهنگی و ساختار مشروعیت می‌شود. دین در این سطح نه تجربه است و نه فقط هویت؛ بلکه منبع تعریف نظم اجتماعی است. بنابراین دین به‌مثابه منبع اقتدار نمادین و چارچوب‌بندی ساختاریِ تضاد است. جدول ۲ نشان می‌دهد که در کردستان، دین نه فقط موضوع اختلاف، بلکه خود «زبانِ صورت‌بندی تضاد» بوده است. به بیان دیگر، بسیاری از منازعات اجتماعی در قالب دینی بیان شده‌اند، حتی اگر ریشه‌های آن‌ها سیاسی، قومی یا ایدئولوژیک بوده باشد. این وضعیت پنج تم اصلی تضاد را در سطح کلان شکل داده است که در ادامه تحلیل می‌شوند.

جدول ۲. کدگذاری یافته‌های پژوهش مبتنی بر تضاد دینی در سطح کلان اجتماعی در کردستان

منشأ تضاد	تداوم تضاد	تشدید تضاد
تضاد دین–سکولاریسم مانند درگیری بین گروه‌های چپ سکولار و اسلامی(کومله– مفتی‌زاده) مهر ۱۳۵۸	تداوم تضاد دین و سکولاریسم به همین شکل تا به امروز ادامه داشته است. برای مثال اسلام–گرایان با گروه‌های سکولار در مسجد شهر سقز سال ۱۳۹۰	تشدید تضاد دین و سکولاریسم با ظهور سلفی و وهابی و اخوانی‌ها همواره در برابر چپ‌ها همواره روزبروز تشدید شده است. از جمله قتل و تهدید سکولارها توسط گروه‌های مذکور، به عنوان مثال اختلاف انجمن ادبی مریوان و گروه‌های مذهبی با چاپ کتاب دیوان نفرت (۱۳۹۱)
تضاد جریان‌های مذهبی با سیاست دولت : مانند تضاد مکتب قرانی با حاکمیت (به نقل از مفتی‌زاده، ۱۳۶۱: ۸۹).	تداوم جریان‌هی مذهبی در کردستان با دولت تداوم داشته است. نمونه آن حمله گروه‌های داعش به مجلس شورای اسلامی در تهران(سال ۱۳۹۶) ، یک مصداق دیگر تضاد بین قادریه(دراویش)– شورای روحانیت در روستای نِسل و گوشخانی سروآباد سال ۱۳۸۹	مصداقی از تشدید تضادها در سطح کلان دیده نشده است
تضاد بین مذاهب(از جمله مذهب رسمی و مذهب اهل تسنن): مصادیق زیادی از این تضاد وجود دارد از جمله اختلاف مکتب قرانی با اهل تشیع پیش از انقلاب(مراجعه شود به مفتی‌زاده، ۱۳۶۱: ۸۹).	تضاد بین مذاهب اهل تسنن و اهل تشیع ادامه یافت به عنوان نمونه درگیری بر سر اقتدا نکردن شیعیان با سنی‌ها در مسجد شیخ مظهر سقز در سال ۱۳۸۲	مصداقی از تشدید تضادها در سطح کلان دیده نشده است
تضاد درون مذهبی(گروه‌های مذهبی با	تداوم تضاد از جمله تضاد مفتی‌زاده– سلفی در	این تضاد امروزه به دلیل حضور گرایش‌های

همدیگر در کردستان): مصداق آن سال ۱۳۵۹ در دیواندره میان جریان نقشبندی و طرفداران مفتی‌زاده اختلاف به‌وجود آمد . اختلاف بر سر چگونگی تحقق حکومت اسلامی بود.	کامیاران ۱۳۸۸	مختلف مذهبی(از جمله سلفی، اخوان‌المسلمین، وهابی، مکتب قرانی، نقشبندی و ... بسیار زیاد شده است. مصادیق آن درگیری نقشبندی- سلفی در سال ۱۳۹۷ روستای گه‌وره قلعه بخش سقز، تضاد بین مفتی‌زاده- اخوان المسلمین در سال ۱۳۹۵ شهر بانه، تضاد بین دراویش قادریه و اهل تصوف نقشبندیه سال ۱۳۹۸ در شهر مریوان و...
تضاد دین و قومیت: در خرداد ۱۳۵۸ کنفرانس خود مختاری کردستان اختلاف بین مکتب قران و احزاب سیاسی کردستان	این تضاد تاکنون تداوم داشته است. بین طرفداران رزازی(طیف ناسیونالیسم) در برابر صالح دمامه(طیف مذهبی) در سال ۱۴۰۱	مصداقی از تشدید تضادها در سطح کلان دیده نشده است

۱. تضاد دین و سکولاریسم: نزاع بر سر تعریف منبع مشروعیت

نخستین تم، تضاد میان دین و سکولاریسم است؛ تضادی که در واقع نزاع بر سر این پرسش بنیادی است که «منبع مشروعیت نظم اجتماعی چیست؟». در اینجا دین نماینده نظم مبتنی بر شریعت و اقتدار معنوی است، در حالی که جریان‌های سکولار بر عقلانیت سیاسی، ایدئولوژی‌های چپ یا الگوهای مدرن حکمرانی تأکید دارند. یافته‌ها نشان می‌دهد که این تضاد نه مقطعی، بلکه فرایندی تداومی بوده است. از درگیری‌های اولیه انقلاب تا تضادهای فرهنگی و حتی منازعات نمادین در حوزه نشر و فعالیت‌های فرهنگی، همواره شاهد بازتولید این شکاف بوده‌ایم. این استمرار نشان می‌دهد که مسئله صرفاً اختلاف دیدگاه نیست، بلکه رقابت دو الگوی متفاوت سامان‌دهی جامعه است:

- الگوی «جامعه مؤمنانه» که نظم را از دین استخراج می‌کند؛
- الگوی «جامعه مدنی» که نظم را محصول قرارداد اجتماعی می‌داند.

در نتیجه، هر تحول اجتماعی یا ظهور جریان‌های جدید مذهبی، عملاً به تشدید این شکاف انجامیده است، زیرا هر کدام تلاش کرده‌اند تفسیر خود از اسلام را به‌مثابه بدیل سکولاریسم تثبیت کنند.

۲. تضاد جریان‌های مذهبی با سیاست دولت

این نوع تضاد، رابطه پرتنش جریان‌های مذهبی منطقه با ساختار سیاسی دولت است. در این الگو، دین به ابزار مقاومت نمادین در برابر تمرکز قدرت تبدیل می‌شود. گروه‌های مذهبی محلی تلاش می‌کنند قرائتی بومی از دین را حفظ کنند، در حالی که دولت به دنبال یکپارچه‌سازی نهادی و ایدئولوژیک است. تداوم این وضعیت نشان می‌دهد که مسئله صرفاً اختلاف اعتقادی نیست، بلکه نزاع بر سر حق تفسیر دین، استقلال نهادی و سهم از قدرت سیاسی است. در چنین شرایطی، دین کارکرد «هویت مقاومتی» پیدا می‌کند؛ یعنی به جای آنکه فقط نظام معنایی باشد، به نشانه‌ای از تمایز سیاسی و فرهنگی تبدیل می‌شود. این امر سبب می‌شود حتی رویدادهای امنیتی یا سیاسی نیز در چارچوبی دینی تفسیر شوند و به بازتولید بی‌اعتمادی ساختاری بین کنشگران محلی و حاکمیت بینجامند.

۳. تضاد بین مذاهب (سنی و شیعه): رقابت بر سر رسمیت و حاشیه‌مندی

این نوع تضاد، اختلاف میان مذاهب است؛ به‌ویژه نسبت میان مذهب رسمی و مذهب اهل تسنن. این تضاد را می‌توان با مفهوم «نابرابری نمادین» توضیح داد؛ یعنی وضعیتی که در آن یک مذهب از حمایت نهادی بیشتری برخوردار است و دیگری برای حفظ جایگاه خود بر تمایز هویتی تأکید می‌کند. نمونه‌های بررسی شده نشان می‌دهد که این اختلاف‌ها غالباً حول مناسک، اقتدا، مدیریت فضاهای دینی و تفسیر مشروعیت شکل گرفته‌اند. اهمیت این موارد نه در خود اختلاف فقهی، بلکه در معنای اجتماعی آن‌هاست.

۴. تضاد درون‌مذهبی: تکثر تفسیری و رقابت برای مرجعیت دینی

این نوع تضاد، منازعه میان خودِ جریان‌های مذهبی با یکدیگر است؛ پدیده‌ای که از تکثر قرائت‌های دینی ناشی می‌شود. با گسترش گرایش‌هایی مانند سلفی، اخوانی، طریقتی و مکتبی، میدان دین به عرصه‌ای رقابتی تبدیل شده است. هر گروه می‌کوشد قرائت خود را «اسلام اصیل» معرفی کند و دیگر قرائت‌ها را به حاشیه براند. این وضعیت نشان‌دهنده گذار از «وحدت سنتی دین» به «بازار رقابتی تفسیر دینی» است. در چنین بازاری، مشروعیت نه از سنت، بلکه از توان بسیج اجتماعی، شبکه‌های پیروان و قدرت گفتمانی به دست می‌آید. درگیری‌های ثبت‌شده میان این گروه‌ها بیانگر آن است که مسئله اصلی، الهیات نیست، بلکه رقابت بر سر مرجعیت اجتماعی و رهبری نمادین جامعه است. به تعبیر جامعه‌شناختی، دین از ساختار سلسله‌مراتبی به میدان کنشگری چندمرکزی تبدیل شده است.

۵. تضاد دین و قومیت: تلاقی دو منبع هویت‌ساز

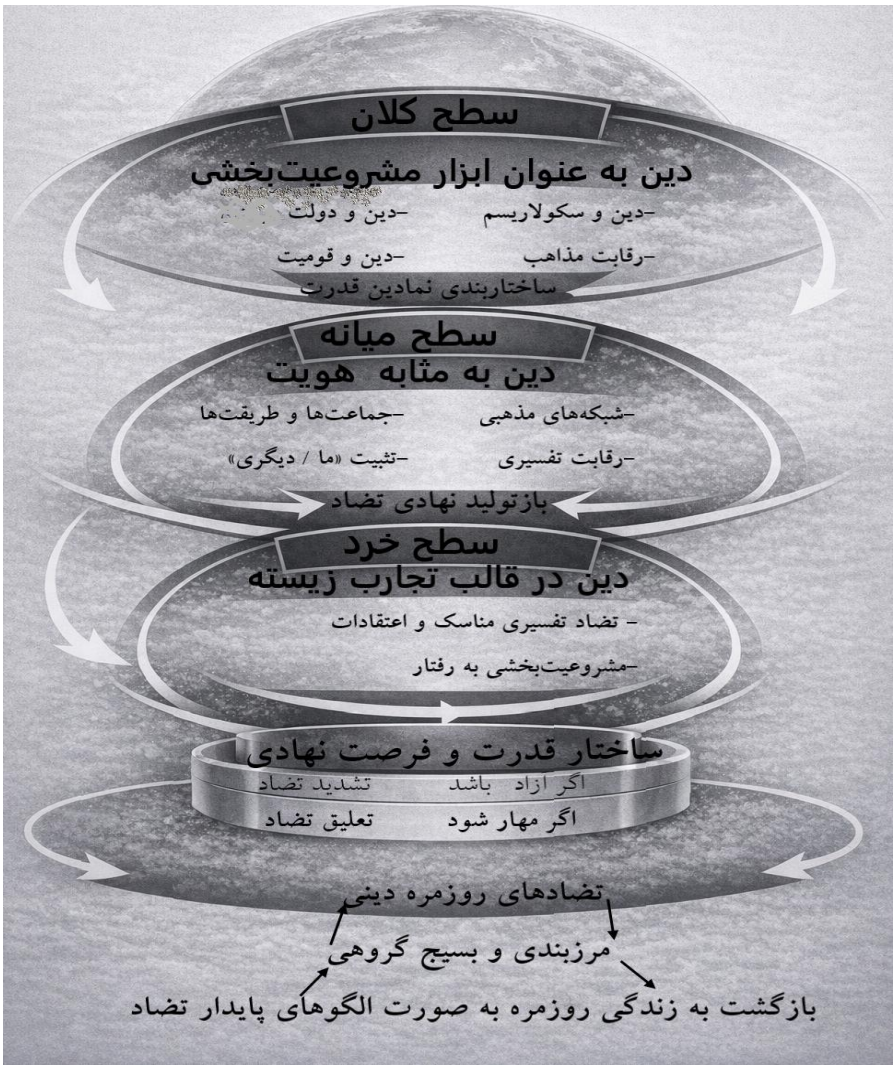
پنجمین و پیچیده‌ترین نوع تضاد، رابطه میان دین و قومیت است. در کردستان، هویت قومی و هویت دینی هر دو نقش بنیادین در تعریف «ما» داشته‌اند. اما این دو همیشه هم‌پوشان نبوده‌اند؛ گاه دین به عامل همبستگی قومی تبدیل شده و گاه به رقیب آن. زمانی که پروژه‌های سیاسی بر مبنای قومیت شکل گرفته‌اند، برخی جریان‌های دینی آن‌ها را تهدیدی برای وحدت اسلامی دانسته‌اند. در مقابل، نیروهای قومی نیز گاه قرائت‌های دینی را مانعی برای تحقق مطالبات ملی تلقی کرده‌اند. از این‌رو، تضاد دین و قومیت را باید تضاد میان دو منبع مشروعیت هویتی دانست: قومیت، که بر تاریخ، زبان و سرزمین تأکید دارد؛ ولی دین، بر امت و پیوند فراملی تکیه می‌کند.

به طور کلی در سطح کلان، یکی از نکات معنادار جدول همین «تشدید تضادها» است. که می‌توان در برخی از موارد اجازه تشدید به آن داده نشده است یعنی باید آن را نتیجه‌ی مداخله ساختاری قدرت سیاسی و سازوکارهای کنترلی تفسیر کرد زیرا اختلاف مذاهب اهل تسنن با تشیع و همچنین اختلاف اهل تسنن با حکومت هر چند تداوم داشته ولی شدید نشده است. به عبارتی دیگر در بسیاری از موارد، امکان تبدیل اختلاف‌های مذهبی یا ایدئولوژیک به منازعه‌ی حاد فراهم نشده، زیرا میدان بروز آن‌ها از طریق سیاست‌های امنیتی، محدودیت نهادی، یا مدیریت رسمی نهاد دین مهار شده است. یعنی تضادها در سطح گفتمانی و هویتی وجود داشته‌اند، اما «فرصت نهادی برای رادیکال‌شدن» نیافته‌اند؛ بنابراین به‌جای آنکه به مرحله‌ی تشدید برسند، در وضعیت تعلیق یا کنترل‌شده باقی مانده‌اند. ولی تضادهای درون مذهبی و تضاد دین و سکولاریسم شدیدتر شده است که هر دو می‌توان تأثیر دخالت حاکمیت در آن دید زیرا همواره بر رد سکولاریسم در سطح مدارس، دانشگاه و رسانه‌ها تأکید می‌شود و همچنین به دلیل اهمیت به مذاهب، گرایش‌های مختلف در آن رشد کرده‌اند.

مدل مفهومی پژوهش

یافته‌های پژوهش تضادهای اجتماعی دین‌محور را به‌مثابه فرایندی پویا و درهم‌تنیده نشان می‌دهد که در سه سطح خرد، میانه و کلان به‌طور هم‌زمان عمل می‌کند و از طریق چرخه‌های بازخوردی، منازعه را تولید، تشدید، نهادینه و گاه مدیریت می‌کند که به صورت

مدل ۱ صورتبندی شده است. در این چارچوب، دین نه یک متغیر مستقل و ایستا، بلکه «میدانی از کنش‌های تفسیری و نهادی» تلقی می‌شود که در تعامل با ساختارهای اجتماعی و تاریخی، معانی متکثر یافته و در نتیجه می‌تواند پیامدهای متعارضی به همراه داشته باشد.



شکل ۱. الگوی مفهومی پژوهش مستخرج از یافته‌ها

در سطح خرد، دین در قالب تجربه زیسته و «دانش عملی روزمره» ظهور می‌یابد. کنشگران از طریق تفسیر متفاوت مناسک، ارزش‌ها و هنجارهای دینی، مرزهای معنایی خود و دیگری را ترسیم می‌کنند. این تفاوت‌های تفسیری می‌تواند به تضادهای بین‌فردی و محلی منجر شود، اما هم‌زمان سازوکارهایی برای میانجی‌گری، سازش و بازتعریف روابط نیز فراهم می‌آورد. به بیان دیگر، دین در این سطح واجد کارکردی دوگانه است: هم منبع بالقوه تعارض و هم ابزار تنظیم و کاهش آن.

در سطح میانه، شبکه‌ها، جماعت‌ها و نهادهای مذهبی نقش تعیین‌کننده‌ای در تثبیت و بازتولید تضادها ایفا می‌کنند. این سطح، عرصه سازمان‌یافتگی اجتماعی دین است؛ جایی که مرزبندی‌های هویتی تقویت، روایت‌های انحصاری از حقیقت دینی صورت‌بندی و رقابت‌های

نمادین نهادینه می‌شود. در نتیجه، تضاد از حالت مقطعی و پراکنده خارج شده و به بخشی پایدار از روابط اجتماعی و سازوکارهای بازتولید هویت جمعی تبدیل می‌گردد.

در سطح کلان، دین به زبان نمادینِ صورت‌بندی تعارض‌های گسترده‌تر سیاسی، قومی و ایدئولوژیک بدل می‌شود. در این سطح، مفاهیم و نشانه‌های دینی برای مشروعیت‌بخشی به موقعیت‌های قدرت، بازنمایی مطالبات جمعی، یا تفسیر نابرابری‌ها به کار گرفته می‌شوند. بنابراین، دین در اینجا نه صرفاً نظامی اعتقادی، بلکه چارچوبی گفتمانی است که از طریق آن منازعات ساختاری معنا یافته و استمرار می‌یابند.

ویژگی اساسی مدل، تأکید بر «چرخه بازخوردی میان سطوح» است. تحولات سطح خرد می‌تواند از طریق شبکه‌های میانی به سطح کلان انتقال یابد و بالعکس، صورت‌بندی‌های کلان از طریق نهادها و جماعت‌ها در زندگی روزمره بازتفسیر شود. بدین‌ترتیب، تضاد اجتماعی دین‌محور حاصل کنش متقابل خطی نیست، بلکه نتیجه فرایندی چندلایه، تعاملی و تاریخی است که در آن تولید، تشدید، تداوم و حتی حل منازعه، همگی درون یک سازوکار واحد اما سیال رخ می‌دهند. این نگاه چندسطحی امکان می‌دهد دین به‌طور هم‌زمان به‌عنوان منبع معنا، ابزار بسیج، سازوکار تمایزگذاری و نیز ظرفیت میانجی‌گرانه در تحلیل منازعات اجتماعی فهم شود.

بحث و نتیجه‌گیری

یکی از دستاوردهای نظری این پژوهش، بازتعریف مسئله کلاسیک «چگونه دین، منبع تضاد یا انسجام اجتماعی می‌شود؟» و جابه‌جایی آن به پرسش دقیق‌ترِ «دین از طریق چه سازوکارهایی و در چه سطوحی به تولید تضاد یا انسجام اجتماعی تبدیل می‌شود؟» است. در این چارچوب، یافته‌ها نشان می‌دهند که دوگانه‌های رایج در ادبیات جامعه‌شناسی دین، تا حد زیادی حاصل تمرکز تک‌سطحی بر پدیده‌ای چندلایه‌اند؛ به‌گونه‌ای که دین یا در سطح کنش‌های خرد به‌مثابه منبع معنا و تفسیر، یا در سطح کلان به‌مثابه ابزار نظم/قدرت دیده شده و در نتیجه، پیچیدگی میان‌سطحی آن نادیده گرفته شده است.

بر اساس الگوی چندسطحی این پژوهش، دین نه یک متغیر علّی با پیامدهای ثابت، بلکه یک «زیرساخت معناییِ سیال» است که در سه سطح به‌صورت متفاوت فعال می‌شود. در سطح خرد، دین چارچوبی برای معناپردازی تجربه زیسته و تنظیم ادراک کنشگران از اختلاف‌ها فراهم می‌کند؛ به همین دلیل، آنچه به ظاهر «تضاد دینی» تلقی می‌شود، اغلب از سطح تفسیرهای متکثر کنشگران آغاز می‌گردد (محدثی گیلوایی، ۱۳۹۹). در سطح میانه، این معانی در قالب «سرمایه هویتی جمعی» تثبیت شده و از طریق مرزبندی نمادین، حافظه جمعی و اخلاقی‌سازی تفاوت‌ها، به بازتولید یا تشدید تضادهای بین‌گروهی منجر می‌شود؛ فرآیندی که با یافته‌های ریمت و کیترین (۲۰۱۹) و استورم (۲۰۱۱) درباره نقش دین در سازمان‌دهی مرزهای اجتماعی هم‌راستا است. در سطح کلان نیز، سرنوشت این مرزها به نسبت آن‌ها با ساختار قدرت، نهادهای رسمی و تاریخ سیاسی وابسته است؛ به‌گونه‌ای که هم‌پوشانی دین رسمی با نظم سیاسی می‌تواند تضاد را مهار یا به حوزه‌های کنترل‌شده منتقل کند (سجادی، ۱۳۷۸؛ یولمان و ایونگ، ۲۰۱۷). می‌توان نسبت میان سه سطح خرد، میانه و کلان را نه به‌صورت سه لایه‌ی مستقل یا سلسله‌مراتبی، بلکه به‌مثابه یک «سامانه بازِ بازخوردی و ترجمه‌گر معنا» فهم کرد؛ سامانه‌ای که در آن هیچ سطحی به‌تنهایی علت یا معلول دیگری نیست، بلکه هر سطح هم‌زمان نقش تولیدکننده، میانجی و بازتفسیرکننده را ایفا می‌کند. حرکت میان سطوح، یک مسیر یک‌طرفه نیست؛ بلکه هر سطح در بازگشت، سطح پیشین را بازآرایی می‌کند. به بیان دیگر، سطح کلان با تولید گفتمان‌های رسمی دینی، دوباره به سطح میانه «الگوی مرزبندی» تزریق می‌کند و سطح میانه نیز این الگوها را در قالب قواعد رفتاری روزمره به سطح خرد منتقل می‌سازد. بنابراین آنچه مشاهده می‌شود، یک چرخه‌ی بازتولید دائمی معناست که در آن تضاد نه آغاز دارد و نه پایان قطعی، بلکه در فرآیند ترجمه‌های مکرر میان سطوح تثبیت می‌شود.

در نهایت، این پژوهش نشان می‌دهد که فهم دین در بستر منازعات اجتماعی نیازمند عبور از نگاه «کارکردمحور» و حرکت به سوی یک فهم «فرآیندمحور و بازتابی» است؛ به این معنا که دین نه تنها در تولید تضاد نقش دارد، بلکه خود نیز در جریان این تضادها دگرگون می‌شود. به بیان دیگر، دین در میدان اجتماعی صرفاً یک منبع معنا نیست، بلکه هم‌زمان «محصول کنش‌های تعارضی» نیز هست؛ کنش‌هایی که در آن کنشگران با اتکا به اقتدار دینی، هم واقعیت اجتماعی را تفسیر می‌کنند و هم خودِ دین را بازتعریف می‌سازند. این وضعیت نشان می‌دهد که در جوامع چندلایه‌ای مانند کردستان، مرز میان «دین به‌عنوان علت» و «دین به‌عنوان پیامد» به‌طور مداوم در حال جابه‌جایی است. بنابراین، هر تحلیل تقلیل‌گرایانه‌ای که دین را صرفاً عامل یا بازتاب بداند، ناگزیر بخشی از پویایی واقعی میدان اجتماعی را حذف می‌کند. از این منظر، دین را باید به‌مثابه یک «فرآیند در حال شدن» فهم کرد که در آن معنا، قدرت و هویت به‌طور هم‌زمان تولید، منازعه و بازتولید می‌شوند.

تشکر و قدردانی

پژوهشگران از همه مشارکت‌کنندگان، مسئولان کتابخانه‌های عمومی شهرستان سقز، ائمه جماعات و مسئولان مساجد، و همچنین اعضا و کنشگران جریان‌های مذهبی که با فراهم کردن زمینه دسترسی به میدان پژوهش و همکاری در گردآوری داده‌ها، انجام این پژوهش را ممکن ساختند، صمیمانه قدردانی می‌کنند.

منابع

احمدلو، ح.، و افروغ، ع. (۱۳۸۱). رابطه‌ی هویت ملی و هویت قومی در بین جوانان تبریز. *فصلنامه مطالعات ملی*، ۴(۱۳)، ۱۰۹-۱۴۳. https://dor.isc.ac/dor/20.1001.1.1735059.1381.4.13.5.5

احمدی، ح. (۱۳۹۲). قومیت و قوم‌گرایی از افسانه تا واقعیت. تهران: نشر نی.

باغبان، م.، آقاحسینی، ع.، و جمعه‌زاده، س.ج. (۱۳۹۴). بررسی تأثیر دینداری درونی و بیرونی بر انسجام ملی. *فصلنامه راهبرد اجتماعی فرهنگی*، ۴(۱۴)، ۱۶۳-۱۸۳. https://dor.isc.ac/dor/20.1001.1.22517081.1394.4.1.6.4

بقالی، ه. (۱۳۹۸). *بررسی سازوکارهای تأثیرگذار دین بر هویت اجتماعی کردها* (مطالعه موردی: سلفیسم در کردستان) (پایان‌نامه کارشناسی ارشد). دانشگاه الزهرا.

بهجتی‌اصل، س.ف.، حیدری، آ.، و موحد، م. (۱۳۹۳). بررسی رابطه‌ی هویت قومی و ملی با تأکید بر نقش دینداری: نمونه موردی دانش‌آموزان متوسطه شهر یاسوج. *جامعه‌شناسی کاربردی*، ۲۵(۲)، ۱۷۱-۱۸۸. https://dor.isc.ac/dor/20.1001.1.20085745.1393.25.2.12.1

تاتار، ح.، و فتحی، س. (۱۳۹۵). بررسی نقش دین بر همبستگی اجتماعی در بین شهروندان شهر تهران. *فصلنامه پژوهش اجتماعی*، ۸(۳۰)، ۳۱-۶۴. https://dor.isc.ac/dor/10.34785/J016.2022.028

تامسون، ک.، و دیگران. (۱۳۸۴). *دین و ساختار اجتماعی*. ترجمه علی بهرامپور و حسن محدثی گیلوایی. تهران: نشر کویر.

حافظنیا، م.ر.، و کاویانی، م. (۱۳۸۵). نقش هویت قومی در همبستگی ملی (مطالعه موردی قوم بلوچ). *مجله پژوهشی دانشگاه اصفهان* (علوم انسانی)، ۲۰(۱)، ۱۵-۴۶. https://sid.ir/paper/430014/fa

ریتزر، ج. (۱۳۹۵). *نظریه‌های جامعه‌شناسی در دوران معاصر*. ترجمه محسن ثلاثی. تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.

سجادی، س.ع. (۱۳۷۸). *شکاف‌های قومی و مذهبی در افغانستان و تأثیر آن بر جنگ داخلی (۱۳۷۱-۱۳۷۵)* (پایان‌نامه کارشناسی ارشد). دانشگاه باقرالعلوم.

سراج‌زاده، ح.، قادرزاده، ا.، و رحمانی، ج. (۱۳۹۴). مطالعه کیفی مذهب و قوم‌گرایی در میان کردهای شیعه و سنی. *مجله جامعه‌شناسی ایران*، ۱۵(۴)، ۳-۲۹. https://dor.isc.ac/dor/20.1001.1.17351901.1393.15.4.1.4

عظیمی، ک.، و چلونگر، م.ع. (۱۳۹۱). پراکندگی فرق و مذاهب تشیّع در کردستان. *فصلنامه شیعه‌شناسی*، ۱۰(۳۹)، ۸۱-۱۰۰. https://www.shiitestudies.com/article_19301.html

فورشت، ا.، و رپستاد، پ. (۱۳۹۴). *درآمدی بر جامعه‌شناسی دین: چشم‌اندازهای کلاسیک و معاصر*. ترجمه مجید جعفریان. قم: دانشگاه ادیان و مذاهب.

کوهن، ا.آ. (۱۳۸۶). *تئوری‌های انقلاب*. ترجمه علیرضا طیب. تهران: انتشارات قومس.

محدثی گیلوایی، ح. (۱۳۹۸). *مسئله‌ی ازدواج بینامذهبی و فاصله‌ی اجتماعی*: نگاه جامعه‌شناختی.

محدثی گیلوایی، ح. (۱۳۹۹). *خطر انسداد معرفتی در اجتماع شیعی: تفسیق در نفی وقوع تکفیر*. دین‌آنلاین.

مفتی‌زاده، ا. (۱۳۶۱). کنکاشی در زندگی سیاسی مفتی‌زاده. *مجله جوان*، ۲۳، ۸۷-۹۱.

یزدی، ع. (۱۳۹۰). *نقش نهاد دین در همبستگی اجتماعی*. روزنامه ایران، ۴۹۳۳.

Denzin, N. K., & Lincoln, Y. S. (Eds.). (2011). *The SAGE handbook of qualitative research* (4th ed.). Sage Publications.

Leger, D. H. (2013). *The Role of Religion in Establishing Social Cohesion. In Conditions of European Solidarity*, Vol. II. Budapest: Central European University Press.

Storm, I. (2011). *Secular Christianity as National Identity: Religion, Nationality and Attitudes to Immigration in Western Europe*. PhD Thesis, University of Manchester.

Ullmann, A., & Aung, S. (2017). Addressing Religion in Conflict: Insights and Case Studies from Myanmar. *Journal of Human Rights and Peace Studies*, 3(2), 158-129. https://so03.tci-thaijo.org/index.php/HRPS.

William, F. S. M., & David, A. R. (2016). Nationalism Versus Ethnic Identity in Sub-Saharan Africa. *American Political Science Review*, 85(2), 403-393.
https://dor.isc.ac/dor/10.2307/1963166.

Wright, M., & Citrin, J. (2009). God and country: Religion, religiosity, and national identity in American public opinion. *APSA 2009 Toronto Meeting Paper. SSRN*. https://ssrn.com/abstract=1451321.